

AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ ƏDƏBİ DİLİNİN TARİXİ

(ilk monoqrafik tədqiqat)

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili tarixi fənninin yaradıcısı professor Ə.Dəmirçizadə yazırdı ki, ədəbi dilimizin başlanğıc dövründə (XI - XII əsrlərdə) folklorun ən kiçik janrları belə bədii təxəyyül təzahürləri olmaqla, həm də ədəbi dilimizin ilk bədii təxəyyüllünün ifadə vasitələri olmuşdur (9 - 10.).

Çağdaş dövrdə dil tarixi mütəxəssislərinin yekdil fikrinə, Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin ilkin qaynağı Ana folklorumuzun dilidir. Həqiqətən də, müdrik nəvələrimizin, fitrətən bəstəkar analarımızın, söylədikləri laylar, oxşamalar (əzizləmələr) bizə humanist hisslər təlqin etmiş, xalq dastanlarımızın bahadır qəhrəmanları vətən, torpaq, ana-bacı uğrunda fədakar övladlar kimi yetişməyimizə zəmanət vermişlər.

Oxuculara təqdim etdiyimiz Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi (şifahi dövr I hissə) folklor qaynaqlar əsasında Bakı, Təhsil, 2023, 472 s.) filol. elm. dok. professor Əməkdar Müəllim Sevil Hacı qızı Mehdiyevanın Azərbaycan şifahi xalq dili ilə folklor dilinin qarşılıqlı faydalanmaları əsasında formalaşaraq inkişaf edən şifahi (qədim) Azərbaycan türk dilinin inkişaf tarixinə həsr edilmiş ilk elmi monoqrafik tədqiqatdır. Qeyd edək ki, belə zəngin və rəngarəng tərkibə malik folklor janrlarının dil materialını elmi əsaslarla dilçilik (lingvistik) araşdırılması və onların elmi təhlili müəllifdən ustalıq, elmi hazırlıq tələb edir. Belə diqqətlə bədən, lakin şərfəli bir tədqiqatın öhdəsindən təcürbəli mütəxəssis professor Sevil xanım Mehdiyeva ustalıqla və demək olar ki, məharətlə gələ bilmişdir. Əslində bunu biz Sevil xanımdan gözləyirdik də, çünki f. e. d. professor Sevil xanım Mehdiyeva uzun illəridir ki, folklor dili sahəsində çalışır: o, respublikamızda folklor dili ilə məşğul olan ilk alimlərimizdən: onun həm namizədlik (1974), həm doktorluq işləri (1992) yazıya alınmış Azərbaycan xalq dastanlarının elmi-nəzəri tədqiqinə həsr edilmişdir. Hər iki elmi araşdırma monoqrafik şəkildə çap olunmuşdur.

Müəllifin tədqiqat obyektini kimi, ilkin mənbə olaraq, Azərbaycan türk xalqının zəngin folklor qaynaqlarını seçməsi tədqiqatın elmi və təcürbəi sanbalını artırmış, onun (monoqrafiyanın) milli məziyyətini göz önünə gətirməklə həm də onun kifayət qədər elmi səviyyəsinə təminat yaratmışdır.

Monoqrafiya Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin Azərbaycan şifahi ədəbi dili və onun ümumxalq canlı danışq dili səviyyəsindən təşəkkül tapması haqqında fikirləri ilə başlanır: "Neçə-neçə böyük mədəniyyət-lərin yaradıcısı xalqımızın ana dili olan Azərbaycan dili Türk mənşəli ümumxalq canlı danışq dili zəminində ömələ gəlib, şifahi ədəbi dilə çevrilənəkdə və bu bünövrə üzərində Azərbaycan yazılı ədəbi dili səviyyəsinə qalxanəkdə uzun bir təşəkkül tarixindən keçmişdir. Ayrı-ayrı türk boy birləşmələrinin ümumi anlaşma vasitəsi olan bu dil uzun əsrlərdən bəri ümumxalq danışq dili kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Dilimizin özəlliyini ta qədimlərdən Azərbaycan torpaqların-

dakı türk əsilli boy və soyların dili təşkil etmişdir" (s.3).

Müəllifin qeyd etdiyi kimi, həqiqətən də, xalqımızın tarixi keçmiş folklor xəzinəmizdə parlaq şəkildə öz tərənnümünü tapır; bununla yanaşı, Ana folklorumuzda xalqımızın sahib olduğu digər elm sahələri də zaman-zaman öz əksini tapmışdır: "Dədə Qorqud" eposunda müdrik dədələrimizin, mələk nəvələrimizin ağzından çıxan həyat fəlsəfəsini təlqin edən müdrik fikirlər tökülür. "Dədə Qorqud"-un hər səhifəsi bir qəhrəmanlıq nümunəsidir, hər bir xalq mahnımız xalq qəhrəmanlarımızın vəsfidir. Rus ədəbiyyatşünasları "İqor Polku haqqında dastanı" tarixi yaddaşın güzgüsü" adlandırmaqda tam haqlıdırlar. Bu fikir bütün xalqların folkloruna aid edilə bilər: Dədə Qorqud dastanındakı tarixi hadisələr sanki bu gün təkrarlanır: bugünkü 44 günlük Vətən müharibəsi qəhrəmanları, Xan Qazan kimi, bu müharibədə də qaçanı qovmadılar əksinə yağı düşməyə yol verdilər. Bu gün elm aləmində hamıya tanış olan "uçan xalçalar" (sehirli nağıllar), su pərisi və s. kimi anlayışların ilk mənbəyi xalqımızın folklorundadır...

Azərbaycan xalqının çeşid-çeşid folklor qaynaqları vardır. Bu zənginlik imkan verir ki, folklorumuz haqqında ən müxtəlif məzmununda monoqrafiyalar yazılsın. Buna görə prof. Sevil Mehdiyevaya biz bəribaşdan öz "sağ ol!" umuzu bildiririk.

Monoqrafiya giriş, beş fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Girişdə iki hissə əhatə edilir: 1. Şifahi ədəbi dil anlayışı və onun bəzi özəllikləri haqqında; 2. Azərbaycan türk şifahi ədəbi dili tarixinin tədqiqində folklor qaynaqları ilkin mənbə kimi. Burada hər iki hissə haqqında oxuculara məlumat verilir. Qeyd edilir ki, Azərbaycan türk şifahi ədəbi dilinin inkişaf edərək təkmilləşməsində Azərbaycan türk ümumxalq dili, eləcə də onun nitqi ilkin mənbə kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Monoqrafiyada Azərbaycan türk ümumxalq dilinin şifahi ədəbi xəzinəsinin, mühüm mənbə olaraq, Azərbaycan türk şifahi ədəbi dilinin inkişaf edib - təşəkkül tapmasında ilkin mənbə olması zəngin xalq dili materialları (ilkin əmək mahnıları - holavarlar, sayacı nəğmələri çeşid-çeşid folklor janrları və s.) işığında araşdırılır, şifahi ədəbi dilin milli ədəbi proseslərinin təbii axarından təşəkkül tapıb inkişaf etməsi xalqın doğma ədəbiyyat janrları materialları əsasında tədqiq edilir. Belə bir milli poetik ədəbi prosesin sabit şifahi ədəbi dil səviyyəsinin təşəkkül tapması kimi ədəbi inkişaf xəttinin izlənilməsində müəllifin, əsas mənbə olaraq, Azərbaycan türk xalqının öz "şəxsi" intellekt qaynaqları - xalqın özünün əsrlər də düzüb-qoşduğu və qoynunda bəslədiyi bədii-ədəbi xəzinədən - onun özünəməxsus şifahi xalq ədəbiyyatının zəngin qaynaqlarından istifadə etməsi real elmi istiqamətin göstəricisi kimi diqqətə tam layıqdır, həm də oxucunun maraq dairəsini də kifayət qədər genişləndirir.

Diqqətə çatdırmaq ki, bu gün bizi mədəni xalqlar cərgəsindən çıxış etməyə xüsusi maraq göstərən "yüksək əyərli" xalqlara zəngin mədəni xəzinəyə malik bir sivil xalq kimi özümüzü təsdiq etmək üçün zəngin folklor qaynaqlarımızı monoqrafik şəkildə işləyib dünya xalqları arasında yayıb təbliq etmək ən prioritet (vacib) məsələlərdən olması gümanındayıq.

I fəsilə "Azərbaycan əmək mahnıları və onların bəzi dil-üslub özəllikləri"ndə xalqın ilkin əmək mahnıları: yazın gəlişi, torpağın oyanması, torpağın ilkin basit texniki vasitələrlə şumlanması prosesini müşayiət edən, kişilərin idarə etdikləri, "cüt" adlı ilk basit texniki vasitəni sürən və kəlin, öküzlərin sanki "ruhunu oxşayan", əsasən kişilərin ifa etdikləri cütü zümzümələrinin, mahnıların-holavarların söz materiallarını, ümumən əkin-biçin zamanı torpaqda işləyən əkinçilərin (kişi və qadınların) sadə işüstü zümzümələrinin, ümumən maldarlıqla, xüsusən qoyunçuluqla bağlı, - sağınçı qadınların sağım zamanı ifa etdikləri sayacı mahnıların söz sistemi, nəvələrimizin nehrəüstü nazlamalarının söz materialı, habelə xalqımızın milli bayram səviyyəsində mütəmadi olaraq, qeyd etdiyi yeni il deyimləri, el mahnıları, el havacatlarının söz "bankı", günümüzə qədər daşlaşmış şəkildə gəlib çatmış bəzi uşaq oyunları, söz və ifadələrin təbiət hadisələrinə həsr edilmiş bəzi uşaq mahnıları, tapmacalar və s. və i.ə. xalq yaradıcılığı materiallarının dil-üslub özəllikləri lingvistik təhlil edilir və bütün bunlar xalqın ilkin intellekt səviyyəsinin göstəriciləri kimi dəyərləndirilir. Xatırladaq ki, holavarlar qədim tarixi irsimiz üçün çox önəmlidir. İrəlində qeyd etdiyimiz kimi, öküz, kəl, bir sözlə, iri buynuzlu malqara ilə bağlı olur. Ümumiyyətlə, öküz simvolu təbii xalqlarda olduğu kimi azərbaycanlılarda da məişətdə xüsusən əkinçilikdə ən fəal iribuyuzlu güclü heyvandır. Bu fəsilə müəllif holavarların və sayacı mahnıların, və eləcə də bu gün unudulmaq təhlükəsi olan bəzi uşaq oyun nəğmələrinin dil-üslub özəlliklərini tarixi müstəvidə izah və şərh etmiş, onların taleyini bugünkü günə qədər izləmiş; müqayisə obyektini kimi çağdaş dialekt və şivə materialları ilə

üst-üstə düşməsinə göz önünə gətirmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, monoqrafiyada folklor janrlarında şifahi canlı danışqla əlaqədar incə fonetik hadisələrin çoxluğu şifahi xalq yaradıcılığının bütün janrları üçün özəl hal kimi səciyyəlandırılır. Diqqətə çatdırmaq istəyirik ki, folklor dili sahəsində təcürbəsi olan müəllif belə incə məsələləri özünə məxsus səbr və təmkinlə araşdırmağa nail olmuşdur. Bu halda müəllifin işi yalnız zərgər dəqiqliyi ilə müqayisə oluna bilər.

Prof. Sevil xanım Mehdiyevanın monoqrafiyada yeridüşdükcə, apardığı etimoloji təhlilləri də oxucu-mütəxəssisi qane edir: məsələn, "holavar" sözündəki ilkin "h" samiti ilə əlaqədar bir çox elmi mənbələrə müraciətlərində "h" səsinin, lakalizasiyasından asılı olaraq, müxtəlif fonetik variantlarda bəzi sual əvəzliliklərində olduğu kimi: qanda? - harda?, qansı? - hansı? kimi fonetik variantlarda işlənməsi, müəllifin fikrinə, tarixi orfoqrafiyanın təsirinə nəticəsidir, çünki göstərdiyimiz əvəzliliklər xalq danışq dilində ilk "q" "h" - la əvəz olunur, yəni hansı?, hara? şəkildə deyilir. Təsədüfi deyil ki, Türkiyə türkcəsində q (qaf) ilə yazılan sözlər onların (Türklərin)müasir danışq dillərində, tələffüz etdikləri kimi "K" ilə verilir. Qeyd edək ki, söz əvvəlində "h" səsinin işlənməsini biz də çox qədim bir hadisənin qalığı olmasın daha inandırıcı hesab edirik. Əvvəla, ona görə ki, dil tarixinin araşdırılmasında etibarlı mənbə olan dialekt və şivələr, hələ lazımi qədər əhatə olunaraq tədqiq edilməmişdir. Bu fakt Azərbaycan dilçiliyində olduğu kimi, ümumən türkölsüyyada da, demək olar ki, belədir. Müəllifə görə, hər vəziyyətdə, söz önündə (ilk hecadə) "h" səsinin işlənməsi göydəndüşmə hadisə deyildir. Bunu gələcəyini dialektoloji axtarırları göstərəcək. Bütün bunlar göstərir ki, xalqın danışq dili (şifahi nitqi) dilin tarixi məqamlarının araşdırılmasında mühüm mənbədir. Çünki danışq dili şifahi xalq ədəbiyyatı, folklor və onun dili, kommunikasiya meydanı olaraq, açıq olduğu kimi, dilin qədim təbəqəsinin qoruyucusu kimi, həm də mühafizəkar, mükömməl bir saxlanıcıdır. Söz əvvəlində "h" səsinin varlığı kimi bir hadisə, bu gün ədəbi dildən tam çıxmış, hətta dialektlərdə belə nadir "nüsəyə" çevrilmiş dil faktını məhz xalqın canlı nitqi, ümumxalq danışq dili "qoynunda saxlanmış" və dövrümüzə qədər gətirmişdir (s. 61-62).

II fəsilə Azərbaycan laylaları və Azərbaycan bayatıları elmi-nəzəri lingvistik səviyyədə araşdırılır, onların məxsusi dil özəllikləri izlənilir. Burada Analarmızın ilkin ədəbi dil yaradıcıları kimi, xidmətləri qiymətləndirilir, yeni nəslin körpə çağlarından bədii-estetik zövqünün formalaşmasında Analarmızın xidməti alqışlanır laylalarımızın və bayatılarımızın elmi-lingvistik təhlili aparılır.

(Davamı 5-ci səhifədə)

